

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ірина Желіба, Олександр Желіба

●

ІСТОРІЯ МІСЬКИХ ГЕРБІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Міські герби існують на Чернігівщині із XVI століття. Протягом наступних віків виникають символи, які можна зачислити до кращих клейнодів європейської геральдики. Те ж можна сказати і про протогербові знаки містечок Чернігівщини. Вони, звичайно, дещо молодші, мали менший час побутування, але мають настільки обширний змістовий, художній вираз, що їх не можна недооцінювати. Зберегти ці пам'ятки минулого (а тепер, після тривалої перерви, ми, нарешті, маємо змогу без обмежень відновлювати історичні герби у їхньому справжньому, несфальсифікованому вигляді) — наш обов'язок.

Розвиток міських гербів Чернігівщини потрібно розглянути по періодах, коли міські символи мали ті чи інші ознаки, ті чи інші тенденції розвитку. Тому, на пащу думку, розвиток міських гербів Чернігівського регіону (як і гербів колишньої Гетьманщини в цілому) можна поділити на такі періоди: а) польсько-українська традиція (кінець XVI — кінець XVIII ст.); б) російська модифікація (1782—1919 рр.); в) радянська емблематика (кін. 60—80 рр.); новоукраїнська традиція (з 90-х рр. XX ст.).

Герби на Чернігівщині з'явилися як наслідок запровадження у містах магдебурзького права. Зацим, правом місто звільнялось від управління і суду феодала, отримувало самоврядування і власне судочинство. Магдебурзьке право визначало порядок і функції бургомістра, магістрату, судді, судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування та інші міські справи.¹ Символом самоврядування був герб, який надавався разом із привілеєм на магдебурзьке право.

1582 року герб отримали Прилуки, які були на той час у володіннях князів Вишневецьких.² Надаючи місту магдебурзьке право, нововладці прагнули цими пільгами залучити у прикордонні із татарами райони якнайбільше поселенців.

Після входження до Речі Посполитої Чернігово-Сіверських земель, магдебурзьке право надано Чернігову (1623 р.)³ і Новгороду-Сіверському (1620 р.)⁴ Одна із головних цілей, яку переслідував польський уряд при цьому — здобути підтримку, прихильність в новоприєднаних землях у особі міщан.

1623 року разом із привілеєм на магдебурзьке право герб отримав Ніжин.⁵ Будучи чи не найбільшим перевалочним пунктом у торгівлі з Росією, він досяг значного економічного розвитку, а привілей на самоврядування давав іще більші перспективи. 1634 року з подібних причин

герб отримала Борзна.⁶ Гетьмани продовжували, польську традицію надання магдебурзького права тим містам, які досягли значного економічного піднесення. За допомогою цих заходів вони хотіли мати підтримку серед міщан, як серед одного із станів новоутвореної держави. 1654 року надано герби Батурина⁷ і Коропу,⁸ 1656 року — Козельцю,⁹ 1662 року — Остру,¹⁰ згодом — Березні¹¹ і Мені.¹²

Для цього періоду характерна тенденція, коли гетьманська канцелярія, надаючи магдебурзьке право, затверджувала як герб той протогербовий знак, який побутував тут раніше. Тобто більшість гербів мали місцеве коріння.

Характерні гербові фігури були такі: місяць (Батурин, Борзна) — символ мусульманства, з яким часто доводилось схрещувати зброю; зоря (Батурин, Новгород-Сіверський) — символ щастя, можливо, зорі, яка повідомила про народження Ісуса (тобто символ самого спасителя); хрест (Батурин, Борзна, Козелець, Остер) — символ християнства, лицарської доблесті; зброї (Новгород-Сіверський, Прилуки, Ніжин, Чернігів) — символ того, що міщани завжди зможуть оборонити себе; міські будівлі (Новгород-Сіверський, Остер) — символ самого міста, його неприступності; святі — покровителі (Ніжин, Чернігів) — символ опіки над містом вищих сил.

Цікавий той факт, що негеральдичні фігури часто носили характер назви міста (береза — на гербі Березни, козел — на гербі Козельця, короп — на гербі Коропа).

Переважаючі кольори на гербах: синій, червоний, рідше зелений. Форму щита, яка найчастіше зустрічалась на міських гербах цього періоду, визначити важко з тієї причини, що вона не була, сталою і постійно змінювалась. На нашу думку, їй просто не надавали якогось смислового значення, це швидше прикраса, яка окреслює зображення із смисловим навантаженням. Дослідження міських печаток (а саме вони є основним джерелом вивчення гербів цього періоду) дозволило зафіксувати в деяких гербах таку прикрасу як картуш (Козелець,¹³ Остер¹⁴), а у гербі Коропа — наявність лицарського шолома, увінчаного трьома страусиними перами і наметом.¹⁵

У містах із обмеженим магдебурзьким правом, де міська ратуша підпорядковувалась сотенній козацькій старшині, спостерігається тенденція до вживання печаток із повторюваним сюжетом протягом тривалого часу. Ці протогербові знаки можна назвати незатвердженими гербами. Зображення на печатках містечок подібні до зображення на гербах магдебурзьких міст. Наприклад, протогербовий знак Ічні є хрест і зоря під ним,¹⁶ Басані — серце, увінчане шестикінечною зорею,¹⁷ Срібного — серце, увінчане сяючим хрестом.¹⁸ Всі три зображення оточені картушами.

Період «російської модифікації» почався для Чернігівщини 4 червня 1782 року, коли указом імператриці Катерини II було затверджено право мати власний герб за такими містами: Чернігів, Борзна, Городня, Козелець, Короп, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Прилуки, Сосниця, Берзна.¹⁹

Причини указу прості: залучити українські герби до системи російської геральдики (тобто асимілювати їх), перетворити функції герба як символу самоврядування у символ адміністративного центру (паралельно із цим відбувалась адміністративна реформа на Гетьманщині).

Наша версія підтверджується тим, що міста Батурин і Мена, які до цього мали свій герб, ставали лиш волосними центрами і були позбавлені змоги користуватись цим символом самоврядування. А міста Городня і Сосниця, ставши повітовими центрами, перетворили свої протогербові знаки у герби. Протогербові знаки, які побутували в інших містечках Чернігівщини, не здобувши затвердження зверху, виходять з обігу.

За указом 1782 року небажані для Петербурга герби Чернігова і Ніжина були замінені на інші. Чому небажані? Колишній герб Ніжина (Святий Юрій) нагадував Московський герб, а Святий Владислав на гербі Чернігова нагадував ті часи, коли місто належало Польщі. Окрім того, в російській гербовій традиції не розрізняли межі між поняттями «земельний герб» і «міський герб», тому земельний герб — орел із хрестом — затвердили і як міський герб для Чернігова.

Отже, серед негеральдичних фігур гербів Чернігівщини цього періоду зникли зображення святих, з'явився новий (чужий нам) символ, міфологічний — кадуцей* у гербі Ніжина. Взагалі ж символіка нових гербів вписалася в систему вже існуючих: герб Городні мав якір і три зорі,²⁰ Сосниці — сосна із ведмедем і бджолами.²¹ Окрім того, в гербі Березни сталися зміни: додано зображення шаблі, стріли, місяців і зірок, що поставило герб на ступінь вище в естетичному оформленні серед інших гербів.²²

За російською модифікацією всі герби отримали стандартний щит французької форми і були позбавлені зовнішніх прикрас.

Завдяки тому, що на Гетьманщині міста мали герби здавна і використовували їх чи не найраніше в імперії, на затверджених гербах не розмістили у верхній половині щита губерньського герба, як це робилося в інших частинах імперії.

1857 року згідно з імператорським указом при канцелярії департаменту герольдії створено Гербове відділення, метою якого було узгодження з вимогами геральдики уже існуючих гербів. Герби Чернігівщини кардинальних змін за цією реформою не зазнали, лише герб Чернігова, як герб губерньського міста, тепер оздоблювався дубовим листом і Андріївською стрічкою, окрім того, щит увінчувала шапка Мономаха, символ того, що колись тут сиділи Великі князі.²³

Серед багатьох пам'яток минувшини, які старалася знищити радянська влада, були і міські герби. Принцип «отречемся от старого мира» діяв бездоганно, бо зразу ж нові урядовці почали використовувати радянську символіку, відкидаючи традиції міського самоврядування. Та і про яке самоврядування могла іти мова у централізованій новій імперії.

Лише за Хрущовської «відлиги» у 60-ті роки радянські міста почали вживати герби. Для влади це був ідеологічний захід, який мусив виховувати почуття любові до свого міста, особистої причетності до його життя. Незважаючи на все це, ідеологічне забарвлення, основна функція герба, зберігається — відтворити в емблемі своєрідність конкретного міста.

На жаль, конкретного в гербах радянського періоду мало. Нові емблеми часто порушували геральдичні та історичні традиції. Символіка їх до того проста і примітивна, що якби не надписи вгорі щитів, то розпізнати б приналежність герба було практично неможливо.

Міські ради при затвердженні герба надавали перевагу ескізам із пануючим червоним кольором (колір прапора СРСР) чи червоному у поєднанні із синім (колір прапора УРСР). Гербові фігури, їх тлумачення схожі до примітивізму: символ сільського господарства — колос (Чернігів, Ніжин, Прилуки, Варва, Срібне); символи промисловості — шестерня (Ніжин, Прилуки), колба (Чернігів), газовидобувна вежа (Прилуки, Варва). Оригінальним гербом цього періоду можна назвати хіба що герб Козельця, на якому зображена так звана квітка козелець (фігура відтворює назву міста).²⁴

З 90-х років ХХ століття почався новий етап у розвитку геральдики на Чернігівщині. Стара радянська емблематика, яка не відтворювала

* Кадуцей — крилатий жезл давньоримського бога Меркурія, що був покровителем торгівлі.

реалій життя, зійшла нанівець. Відродження української нації дало поштовх у розвитку міської символіки. У новоукраїнській традиції спостерігаємо два напрями: російський і європейський. За першим відновлено герби Чернігова,²⁵ Прилук,²⁶ спроектовано герб Семенівки,²⁷ за другим — поновлено герб Ніжина.²⁸

Для російського напрямку характерний французький щит, сліпе відтворення герба часів Російської імперії (у Чернігові, зокрема, не знайшлося місця найранішому гербові — Святому Владиславу), недотримання правил геральдики (у гербі Семенівки гербова фігура розташована непропорційно в центрі щита, голова орла на Чернігівському гербі зображується поверненою так, як на губернському, а не як на міському гербі).

Для європейського напрямку характерний напівкруглий щит, бароковий картуш, міська корона, надання переваги гербовим фігурам польсько-української традиції.

Отже, як бачимо, міська геральдика на Чернігівщині пройшла складний шлях еволюції. Найбільш характерний для регіону стиль — польсько-український. Тому при відновленні сучасних міських гербів та при введенні нових потрібно шукати корені саме в XVII—XVIII століттях. Детальний огляд символіки міст на печатках допоможе сучасним геральдистам створити найбільш вдалий та історично правдивий герб міста, містечка чи села.

Суцільна гербовізація міст не змусить себе чекати. За новим законом про місцеве самоврядування місцеві ради отримали більше повноважень. А найкращим виявом автономії міста був, є і буде міський герб.

Джерела та література:

- 1 Савчук Юрій. Міська геральдика Поділля. — Вінниця, 1995. — С. 17.
- 2 Ситий Ігор. Печатки Прилук XVII—XVIII ст. II Четверта наукова геральдична конференція. Збірник тез, повідомлень та доповідей., — Львів, 1994. — С. 64.
- 3 Ситий Ігор. Герб Чернігова // Знак. — № 3.
- 4 Панченко Володимир. Соборний герб України. — Київ, 1993. — С. 25.
- 5 Морозов Олександр. Історичний герб Ніжина. // Знак. — № 5.
- 6 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Ред. Кудрицького А. В. — Київ, 1990. — С. 83.
- 7 Ситий Ігор, Герб Батурина. // Голос України. — 1993. — 30 березня.
- 8 Чернігівщина. — С. 344.
- 9 Там само, — С. 322.
- 10 Там само. — С. 584.
- 11 Там само. — С. 58.
- 12 Там само. — С. 443.
- 13 Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи — СПб., 1899. — С. VI.
- 14 Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків: — К., 1990. — Т. 3. — С. 28.
- 15 Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. Каталог. — Львів — Чернігів, 1995. — С. 8, 10.
- 16 Там само. — С. 8.
- 17 Там само. — С. 6.
- 18 Ситий Ігор, Желіба Олександр. Чи матиме Срібне власний герб? // Деснянська правда. — 24 вересня 1996.
- 19 Гербы городов...
- 20 Там само. — С. 42.
- 21 Там само. — С. 140.
- 22 Корбач Іван. Шляхами століть. — К., 1992. — С. 166.
- 23 Чернігівщина. — С. 931.
- 24 Про герби радянського періоду дізнаємося із значків, вимпелів, вивісок при в'їзді до міста, де ці герби часто зображували.
- 25 Ситий Ігор. Герб Чернігова. // Знак. № 3.
- 26 Ситий Ігор. Печатки Прилук., — С. 65.
- 27 Герб Семеновки. // Життя Семеновщини. — 8 июня 1996.
- 28 Морозов Олександр. Вказана праця.